

Archivs e funtaunas istoricas

■ Il LIR preschenta ils differents archivs dal Grischun e dat in sguard ad intgins dals geners da funtaunas che vegnan conservads en quels: a l'istorgia da persunas/da famiglias servan ils cudeschs da batten (cf. genealogia) ed ils anniversaris; la successiun d'eveniments istorics sa lascha tranter auter reconstruir a basa da cronicas; e la perscrutaziun da las relaziuns economicas (funs/relaziuns da possess) sa basa sin protocols notariali ed urbaris.

Archivs

Archivs èn installaziuns che servan a rimnar sistematicamain, tegnair en salv e render accessibel purtaders da scrittiras, da tuns e da maletgs. Archivs vegnan mantegnids da vischnancas e citads, firmas, societads, fundaziuns ed autras instituziuns privatas, famiglias u persunas singulas.

L'Archiv dal stadi dal Grischun a Cuira cuntegna actas e documents dal temp curretic e da l'administraziun da la Republica da las Trais Lias e da ses successur, il chantun Grischun. El dat ultra da quei alloschi a plirs archivs privats (p.ex. a quels da las famiglias Planta, Salis, Castelmur, Tscharner e.a.) ed a diversas societads e posseda microfils dals vegls documents d'archivs da las vischnancas, da las plaivs e dals circuls. En furma da copias fotografadas e da microfils èn registrads en l'Archiv dal stadi era inventaris retics d'archivs da l'exteriur, surtut da l'Archiv nazional dal Tirol a Puntina e dal Haus-, Hof- und Staatsarchiv a Vienna. L'Archiv dal stadi dal Grischun è accessibel a la publicitad.

L'Archiv episcopal a Cuira cumpiglia ina documentaziun che correspunda a la posiziun centrala da l'investg sco chau da la diocesa e signur feudal e territorial durant il temp medieval. Ultra da la collecziun da documents che dateschan dal temp carolingic, cuntegna el annuaris, urbaris e documents da fatschenta da la fin dal temp medieval. Dal material dal temp modern tempriv tgira el surtut las actas creadas en affars benefizials. En l'Archiv episcopal èn integrads ils archivs da las claustras da S. Nicolai e da S. Gliezi (omadua a Cuira) e da l'abazia da Curvalda, abolidas durant la reformaziun. El è accessibel a moda limitada, gist sco ils archivs parochials.

Las archivalias dals cumins e da las vischnancas en las Trais Lias, organisadas a moda fitg federalistica, èn sparpagliadas. Ellas èn funtaunas ordvart impurtantas per il temp avant il 1800. Els archivs dals cumins e da las vischnancas èn accessibels sin dumonda.

Archivs da documentaziun regionala possedan tranter auter Brüsch, Tavau, Crusch en Partenz, Mesocco, Samedan, Stampa/Coltura e San Murezzan. Els archivs privats (Salis, Planta, Gugelberg von Moos, Latour e.a.) èn accessibels sin dumonda, medemamain ils archivs da las claustras da Mustér, Müstair e Cazas. In archiv spezial è l'Archiv grischun per la cultura da las dunnas a Cuira, fundà il

L'Archiv dal stadi dal Grischun sa chatta a Cuira en l'edifizi da la Biblioteca chantunala.

FOTO N. SIMMEN

1997, editur da la retscha «fraubünden». *Silvio Margadant*

Genealogia

La scienza da la genealogia perscrutescha la descendenza (filiazion). La tradiziun orala e documents en possess da famiglias furneschan las infurmaziuns da basa. La lavur archivara (verificaziun ed amplificaziun da las datas) entschaiva cun l'evaluaziun dals cudeschs da batten, da confirmaziun, da maridaglia e da mortoris. Ins ha cumenzà a manar tals cudeschs en general a partir dals onns 1640/50. Bliers cudeschs pli vegls (17avel tschientaner) èn ids a perder (incendis, dischurdens e.a.), auters èn vegnids manads mo malamain. Els cudeschs da batten inditgeschan per regla las naschientschas legitimas u illegitimass sco era ils padrins e las madritschas; quels da maridaglia nunan ils geniturs, las perditgas ed il grad da consanguinitad e quels dals mortoris la vegliadetgna e circumstanzas spezialas (accident, malsogna e.a.). Inquals cudeschs da plaiv cuntegnan era rodels dals vivents (*status animarum*) cun remartgads ed observaziuns. La quantitad e qualitad d'infurmaziun variescha dentant d'in plevon a l'auter. Il latin è spert chapibel grazia al schema usità, las differentas scrittiras daventan legiblas suenter intgin exercizi. L'obligaziun statala da manar ils rodels era sco registers civils, redigids en tudestg u talian tenor in schema prescrit, exista pir dapi il 1837. Avant quella data na vegnivan las naschientschas, ils battens, las maridaglias ed ils mortoris da burgais d'ordraifer la plaiv per ordinari betg registrads u alura cun in retard per part da plirs onns. Els rodels parochials èn accessibels en ils archivs communalis u parochials sco era – en furma da copia microfildada (fin il 1875) – en l'Archiv chantunala a Cuira. Per obtegnair in'in-

vista en documents da vivents respectivamain en tals a partir d'ina tscherta data ston ins dumandar ina permissiun speziala al Departament da giustia, polizia e sanita. Il material che permetta da dar a la genealogia ina dimensiun biografica d'ina persuna u d'ina famiglia sa chatta, tut tenor il stadi e l'impurtanza istorica da la famiglia, en divers archivs publicis e/u privats. En il Grischun exista in'Associazion retica per la perscrutaziun da famiglias. *Adolf Collenberg*

Anniversaris

Il commemorar ils morts è attestà gia en il temp cristian tardiv. Dals necrologs da la communitad spirituala dal 9avel tschientaner (claustras e.a.) èn sa sviluppad en il 12avel tschientaner ils anniversaris, quai vul dir rodels cun ils nums dals morts, las donaziuns a messas fundadas per quels, nums da parents ed auter pli. Els duevan regurdar ils survivents a lur obligaziuns ed eran a medem temp documents da tempra plitost giuridica (impognativa) che liturgica. 12avel tschientaner: «Necrologium Curiense»; 14avel tschientaner: Degen, Glion, Ruschein e.a.; 15avel tschientaner: Pleif/Vella, Tujersch, Maiavilla, Luven, Tumein; ca. 1500: Zuoz. En il decurs dal temp, surtut a partir dal 16avel tschientaner, han ils plevons fatg anc autras notizias en ils anniversaris, per exempel davart documents impurtants, donaziuns, dretgs d'alp, eveniments memorabels da lur plaiv (murias, aura e.a.). Quai renda ils anniversaris funtaunas ordvart impurtantas per l'istorgia locala e regionala. *Adolf Collenberg*

Da las cronicas a l'istoriografia moderna

La produziun istoriografica dal temp tranter il 1500 ed il 1800 (epoca da la

Veglia Republica) sa lascha gruppar, tenor sias intenziuns e ses cuntegns, en trais geners represchentads mintgin en tut ils trais tschientaners.

L'emprim è da tempra umanistic-didactica e cumpiglia la geografia naziunala e l'istorgia en il senn dal raquint u dal rapport. Las ovras vulan instruir davart la genesa ed il caracter da la Rezia respectivamain dal Grischun. Ellas collian la topografia (descripziun dal pajais) cun l'istorgia politica. La descripziun è vasta e represchentativa. Ina gronda paisa vegn attribuida a la relaziun cun la Rezia antica.

Il segund è da tempra cronicala e cumpiglia l'istorgia contemporana ed analitica. Els auturs rapportan sco perditgas dal temp. La collecziun e la redacziun dal material suondan immediat ils eveniments. La descripziun succeda strictamain en l'urden cronologic. Raquintads vegnan process cun consequenzas efficacias ed impurtantas, solitamain acziuns da violenza e da guerra. Relevanta è la perspectiva d'ina partida.

Il terz è da tempra memorialistica e cumpiglia autobiografias e diaris. El sa basa mo sin las experientschas dals auturs. I sa tracta qua main da l'istorgia grischuna en general che dal tschertgel da vita dals auturs sez che dattan infurmaziuns directas a basa d'atgnas observaziuns e reflexiuns.

L'istoriografia grischuna moderna daventa pli e pli scientifica. A la differenza dals cronists d'antruras na sa limescha ella betg a defender ils interess d'ina cuminanza regionala u d'ina classa sociala determinada. Ella sa stenta anzi d'argumentar a moda transparenta ed inditgescha sistematicamain las funtaunas. L'objectivitat resta dentant ina finamira idealica. Era l'istoriografia moderna mantegna per part sia funcziun originara: l'autoatschertament d'ina grupa sociopolitica. Posiziuns ideologicas na vegnan betg simplamain eliminadas tras la furma scientifica. Ellas vegnan però relativadas tras la critica e la discussiun. *Florian Hitz*

Notar

Persuna che redigiva documents uffizials per incumbensa privata u publica: diploms, brevs, protocols, plants, sentenzias ed auter pli. En las Trais Lias era il notar en sia funcziun da scrivant u da nuder in uffiziant giudizial e communal. L'uffizi notarial è vegnì importà en il Grischun da l'Italia a partir dal 13avel/14avel tschientaner. En l'Engiadina ed en la Bergiaglia è el vegnì institui (a moda ereditara) cun l'introducziun dal document notarial. En la Bergiaglia cumparan dapi l'entschatta dal 16avel tschientaner pli e pli giurists en la funcziun da notars da l'investgieu da Cuira (*per manu*

domini episcopi Curiensis notarius). Quasi tuts eran exponents da las famiglias da vasals episcopals: Castelmurs, Prevosts, Salis e Stampas. Il dretg da numnar in notar aveva il cont palatin imperial (*comes palatinus*), autorisà il pli savens da l'imperatur (*publicus imperialis auctoritate notarius*), en singuls cas era dal papa (*publicus apostolica auctoritate notarius*). A partir dal 1450 tschernivan ils Bregagliots sez lur notar. Era en l'Engiadina eran ils notars l'emprim funcziunaris episcopals. La plipart dals notars da l'Engiadina Ota dal temp medieval tardiv na derivava betg da la veglia aristocrazia, ma bain da las famiglias Bifrun, Jecklin, Juvolta, Pol, Raschèr e Travers ch'eran daventadas politicamain impurtantas pir suenter il 1500. Els notars da l'Engiadina Bassa (p.ex. ils Mohrs) giugavan en la politica ina rolla subordinada, entant ch'il notariat ha preparà a las famiglias mesolcinaisas a Marca e Nicolai la via ad uffizis politics impurtants. En auters lieus era l'uffizi notarial l'emprim stgalim per ina carriera politica per persunas laicas scolasadas u furmava in'occupaziun secundara per clericals. Dapi il 1854 vegn il notariat exequì en il Grischun da notars patentads, notars dals circuls e dals administraturs dal register funsil. Documents notarialis sa distinguan tras lur *signum Tabellionis*, il segn notarial dal stipulader. Els protocols notarialis (imbreviaturas) èn generalmain funtaunas istoricas impurtantas. *Adolf Collenberg*

Urbaris

Ils urbaris cuntegnan inventaris da bains, glistas da taxas e taglias per mauns da l'administraziun feudala medievala. Els cumpiglian per part era ils anniversaris da messas perpetnas ed ils cudeschs da spenda dal temp suenter la reformaziun, renviaments a bains ed immobiglias. En il territori curretic èn attestads be per il temp medieval passa 20 urbaris. Els èn funtaunas impurtantas per l'istorgia dal dretg, da l'economia e da la colonisaziun. L'urbari il pli vegl ed il pli impurtant dal temp medieval tempriv è l'«Urbari curretic dals bains imperialis» da ca. l'onn 840. I suondan per il temp autmedieval (12avel–14avel tschientaner) ils urbaris dal chapitel catedral da Cuira e da la claustra da Faveras, ils anniversaris da messas perpetnas dal 11avel – 15avel tschientaner a la catedrala da Cuira («Necrologium Curiense», publicgads il 2008) ed il «Rodel d'entradas» da l'investgieu da Cuira (ca. 1290), plinavant ils urbaris da las claustras da Mariamunt e da Müstair. La plipart dals urbaris derivan dal temp medieval tardiv: l'«Urbari habsburgais» (1303–07) cun indicaziuns davart ils Libers da Lags e.a., il «Rodel da Vaz» (ca. 1330), il rodel dal chastellan Ulrich von Matsch (14avel tschientaner), ils urbaris da Degen (1322), Ruschein (1358) e da l'ospizi da S. Peder sin il Pass dal Set (1390). Dal temp enturn il 1500 derivan ils cudeschs d'uffizis da l'investgieu da Cuira ed il rodel da tschains e da dieschmas dal signuradi da Razén (ca. 1473), l'anniversari da Zuoz (ca. 1500), l'urbari ed ils rodels da tschains da la claustra da Cazas (1495–1502 e 1512, concernent la Stussavgia), da la claustra da Curvalda (1508–1513), da la prefectura da S. Giachen/Claustra (1514) e da la claustra da S. Nicolai/Cuira (1514). Postreformatorics èn tranter auter il «Cudesch da spenda» da Tavau (1562) e l'«Urbari da Sent» (1650). *Martin Buidi*

Focus Archivs

Il 15avel tschientaner è vegnì institui l'archiv dal stadi dal Grischun a Cuira. El dat ultra da quei alloschi a plirs archivs privats (p.ex. a quels da las famiglias Planta, Salis, Castelmur, Tscharner e.a.) ed a diversas societads e posseda microfils dals vegls documents d'archivs da las vischnancas, da las plaivs e dals circuls. En furma da copias fotografadas e da microfils èn registrads en l'Archiv dal stadi era inventaris retics d'archivs da l'exteriur, surtut da l'Archiv nazional dal Tirol a Puntina e dal Haus-, Hof- und Staatsarchiv a Vienna. L'Archiv dal stadi dal Grischun è accessibel a la publicitad.

L'Archiv episcopal a Cuira cumpiglia ina documentaziun che correspunda a la posiziun centrala da l'investg sco chau da la diocesa e signur feudal e territorial durant il temp medieval. Ultra da la collecziun da documents che dateschan dal temp carolingic, cuntegna el annuaris, urbaris e documents da fatschenta da la fin dal temp medieval. Dal material dal temp modern tempriv tgira el surtut las actas creadas en affars benefizials. En l'Archiv episcopal èn integrads ils archivs da las claustras da S. Nicolai e da S. Gliezi (omadua a Cuira) e da l'abazia da Curvalda, abolidas durant la reformaziun. El è accessibel a moda limitada, gist sco ils archivs parochials.

Las archivalias dals cumins e da las vischnancas en las Trais Lias, organisadas a moda fitg federalistica, èn sparpagliadas. Ellas èn funtaunas ordvart impurtantas per il temp avant il 1800. Els archivs dals cumins e da las vischnancas èn accessibels sin dumonda.

Archivs da documentaziun regionala possedan tranter auter Brüsch, Tavau, Crusch en Partenz, Mesocco, Samedan, Stampa/Coltura e San Murezzan. Els archivs privats (Salis, Planta, Gugelberg von Moos, Latour e.a.) èn accessibels sin dumonda, medemamain ils archivs da las claustras da Mustér, Müstair e Cazas. In archiv spezial è l'Archiv grischun per la cultura da las dunnas a Cuira, fundà il

Focus Archivs

Archiv-Plan

Il 15avel tschientaner è vegnì institui l'archiv dal stadi dal Grischun a Cuira. El dat ultra da quei alloschi a plirs archivs privats (p.ex. a quels da las famiglias Planta, Salis, Castelmur, Tscharner e.a.) ed a diversas societads e posseda microfils dals vegls documents d'archivs da las vischnancas, da las plaivs e dals circuls. En furma da copias fotografadas e da microfils èn registrads en l'Archiv dal stadi era inventaris retics d'archivs da l'exteriur, surtut da l'Archiv nazional dal Tirol a Puntina e dal Haus-, Hof- und Staatsarchiv a Vienna. L'Archiv dal stadi dal Grischun è accessibel a la publicitad.

L'Archiv episcopal a Cuira cumpiglia ina documentaziun che correspunda a la posiziun centrala da l'investg sco chau da la diocesa e signur feudal e territorial durant il temp medieval. Ultra da la collecziun da documents che dateschan dal temp carolingic, cuntegna el annuaris, urbaris e documents da fatschenta da la fin dal temp medieval. Dal material dal temp modern tempriv tgira el surtut las actas creadas en affars benefizials. En l'Archiv episcopal èn integrads ils archivs da las claustras da S. Nicolai e da S. Gliezi (omadua a Cuira) e da l'abazia da Curvalda, abolidas durant la reformaziun. El è accessibel a moda limitada, gist sco ils archivs parochials.

Las archivalias dals cumins e da las vischnancas en las Trais Lias, organisadas a moda fitg federalistica, èn sparpagliadas. Ellas èn funtaunas ordvart impurtantas per il temp avant il 1800. Els archivs dals cumins e da las vischnancas èn accessibels sin dumonda.

Archivs da documentaziun regionala possedan tranter auter Brüsch, Tavau, Crusch en Partenz, Mesocco, Samedan, Stampa/Coltura e San Murezzan. Els archivs privats (Salis, Planta, Gugelberg von Moos, Latour e.a.) èn accessibels sin dumonda, medemamain ils archivs da las claustras da Mustér, Müstair e Cazas. In archiv spezial è l'Archiv grischun per la cultura da las dunnas a Cuira, fundà il

Focus tematic «Archivs» en la versiun stampada dal LIR.

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.